

EGY EUROKONFORM FÖLDRAJZI TANKÖNYV ÉS ISKOLAI ZSEBATLASZ - A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGBÓL JOHANNES HONTER: RUDIMENTA COSMOGRAPHICA (1530/1542) ÉS ATLAS MINOR (1542)

KLINGHAMMER ISTVÁN

Összefoglalás

A Luther Márton által „Apostel des Ungerlandes”-nek nevezett Honterus nemcsak vallási téren, hanem a tudományok terén is kora nagy tanítója volt.

Magát az erdélyi szász néphez tartozónak érezte, és ezt bizonyítja a krakkói Rudimenta előszava. Vallás terén a reformáció, politikában a Zápolya–Habsburg trónviszályban a Zápolyák mellett kötelezte el magát (1539-es kiadású Pandektáit Zápolya János királynak ajánlja).

Honterus munkáját csak kevesen kapcsolják össze a pedagógiával, pedig ő, a kiváló pedagógus mindig az oktatásra gondolt, – nemcsak az iskolában, de az iskolán kívül is.

Tanítói tevékenysége a „Rudimenta Cosmographica” c. tankönyvében, – amelyet, ahogy írja, „a legismertebb szerzőktől gyűjtöttük úgy – ahogy össze, s amely ugyan rövid és igen vékonyka, de a legalapvetőbb és a tudásra legérdemesebb tanításokat magában foglalja” – és az 1542-es kiadáshoz csatolt „Atlas minor”-ban érte el a csúcst. Mindez a török háborútól és trónviszálytól megtépzott Erdély földjén, Brassó városában jött létre.

Honterus Kozmográfijának első kiadása „Rudimentorum Cosmographica libri duo” címmel 1530-ban, Krakkóban jelent meg. A kétrészes, kis nyolcadrét formátumú mű 16 lapja latin prózában íródott. Az első könyv csillagászati tárgyú, a második pedig a földrajzi ismeretekbe vezet be az olvasót. A két könyvet „Nomina locorum et gentium” címmel szinoptikus lista kíséri. Honterus munkáját kortársainak hasonló jellegű kísérletei fölé a Kozmográfia földrajzi kötete emeli.

Honterus „Atlas minor”-ja – a Rudimenta brassói, 1542-es kiadásához csatolt 13 földrajzi térképe, amely az egész akkor ismert világot átfogja, – az iskolai atlaszok jelentkezése és fejlődése területén egy rendkívül korai és egyben rendkívül magas fokú szintet, egy maga korából kiemelkedő csúcst jelent.

Szemben a XV–XVI. Század fél ívnyi terjedelmű, nagyméretű és drága Ptolemaiosz-kiadásaival, Honterus megalkotta a mai értelemben vett atlaszt. Egy olyan térképgyűjteményt, amely fél évszázaddal megelőzte a nagy németalföldieket, és 1585-ig nem volt követője.

A hosszú ideig utánnomásokban megjelenő Kozmográfija a Kopernikusz előtti világképet hirdető tankönyv maradt. Az Atlas minor lapjain pedig több mint 70 évig változatlan formában továbbéltek Martin Waldseemüller 1507-es világtérképén rögzített kontinens-körvonalak.

Honterus Kozmográfija azokhoz a jelentős és ritka művekhez tartozik, amelyek tartalmát későbbi kiadói nem módosították, hanem az eredetivel azonos formában és tartalommal adták ki.

Honterus Kozmográfija és a mű utánnomásai 1530-tól 1692-ig (ekkor jelent meg utoljára) a következő publikációkban kaptak nyilvánosságot: 69 latin nyelvű kiadás, 40 német kiadás, 10 francia és 7 olasz kiadás. Ez 162 év alatt 126 kiadvány.

Minden tudomány feladata tankönyvben leírni saját, továbbörökítésre ítélt ismeretanyagát. Így a földrajzi és térképészeti képzést szolgáló munkáknak is megvannak a tudománytörténetileg elismert eredményei, és persze a vitatott pontjai, a gyengéi is. Ami egyértelműen leszűrhető tanulság: az oktatási célú földrajzi munkákat és a térképműveket

jellegzetes kultúrtörténeti dokumentumként kell kezelni, amelyek a lehető legszorosabban összefüggnek az egyes korszakok és népek tudományos ismereteivel, technikai színvonalával, gazdasági berendezkedésével és politikai szerkezetével.

A tudományos ismeretek rendszere egy adott társadalom kultúrájába ágyazódva keletkezik és hat. Ezért idealisztikusnak tűnik az a felfogás, amely a tudományt valamilyen nemzetek feletti, azokon kívüli, tehát tisztán nemzetközi jelenségként próbálja felfogni. A földrajz (és a térképészet) fejlődésére erősen hatnak az egyes nemzeti társadalmak gazdasági-politikai-kulturális sajátosságai. Ezeket az összefüggéseket feltárni rendkívül fontos, mert figyelmen kívül hagyásuk kiszakítja a tudományt abból a körből, amelyben hatni hivatott. A földrajzi ismeretek feltárásának nyilván azok felé a jelenségek felé kell irányulnia, amelyek legfontosabbak az emberek adott közössége számára. A földrajztudomány és a térképészet történetének vizsgálata azt bizonyítja, hogy az ismeretek nemzetközi áramlása mellett a tudományművelés nemzeti céljainak alapvető jelentősége van abban, hogy a tudomány az adott kultúra és a társadalom fontos hatóerejévé válhasson.

Ez a megkésett – vagy újra aktuális és kissé talán rendhagyó – könyv- és atlasz-ismertető ilyen közelítésben kísérli meg bemutatni és behelyezni tudományunk történetébe a neves földrajzos, térképész, tanár, nyomdász, egyszerűen humanista Honterus¹ földrajzi tankönyvét és iskolai célú zsebatlaszát.

A Luther Márton által „Apostel des Ungerlandes”-nek nevezett Honterus nemcsak vallási téren, hanem a tudományok terén is kora nagy tanítója volt². Honterus munkáját csak kevesen kapcsolják össze a pedagógiával, pedig ő, a kiváló pedagógus mindig az oktatásra gondolt – nemcsak az iskolában, de az iskolán kívül is. Tanítói tevékenysége a „Rudimenta Cosmographica” (Kozmográfia, a világ leírásának elemei) c. tankönyvében, – amelyet, ahogy írja, „a legismertebb szerzőktől gyűjtöttünk úgy-ahogy össze, s amely ugyan rövid és igen vékonyka, de a legalapvetőbb és a tudásra legérdemesebb tanításokat magában foglalja” – és az 1542-es kiadáshoz csatolt „Atlas minor”-ban érte el a csúcspontját. Mindez a török háborútól és a trónviszálytól megtépzott Erdély földjén, Brassó városában jött létre.

A kort – amelyben dolgozott, alkotott, amelynek tudományos és technikai ismeretei

¹ A már életében európai hírnév humanista, költő, rajzoló, fámetsző, nyomdász, kartográfus és geográfus Johannes Honter (Grass, Honterus) 1498-ban Brassóban (Kronstadt) született, és szülővárosában hunyt el 1549-ben. (Születésének tisztázását nehezíti, a Honter vagy Honterus felvett, humanista név. A szájhagyomány szerint fiatal korában egy ízben kis híján a brassói Tömös-patakba fült, és életét az mentette meg, hogy egy bodzafa lecsüngő ágába kapaszkodhatott. Az életmentő bodza emlékére vette fel a fa Hollunderstrauch szász dialektusban Holer, illetve Honter nevét.) Magát elsősorban az erdélyi szász néphez tartozónak érezte, és ezt bizonyítja a krakkói Rudimenta előszava. Vallás terén a reformáció, politikában a Zápolya – Habsburg trónviszályban a Zápolyák mellett kötelezte el magát. (1539-es kiadású Pandektáit Zápolya János királynak ajánlja, és ugyanebben az évben Hippói Ágoston Szentenciának címlapjára Magyarország – Lengyelország és a Zápolyák – Jagellók négyosztatú címerét, valamint Magyarország és a Zápolyák kettős címerpajzsát tette.)

Johann Turmaier (Aventinus) feljegyzése szerint jól beszélt a klasszikus görög és latin nyelvet, és német anyanyelvén kívül tudott magyarul is.

² Honterus Bécsben tanult; a bécsi egyetemen 1515-ben, 1517-ben, majd 1519-ben matrikulálták, „Joannes Coriarii Coronensis, Matrikel der Ungarischen Nation” bejegyzés szerepel az évkönyvekben. Bécsben, 1522-ben baccalauratus, 1525-ben magister fokozatot szerez. A krakkói Jagelló egyetemen, ahol inkább tanított, mint tanult, „Johannes Georgii de Corona, artium magister Viennensis” néven jegyezték fel nevét. (Corona Brassó latin neve.) Bécsben olyan tudósok voltak tanárai vagy társai, mint Conrad Celtis, Joachim Watt (Vadius), Johannes Spiesshaimer (Cuspinianus), Georg Tanstetter (Collimitus), Johannes Camers és elsősorban barátja, Petrus Apianus. Krakkóban Adalbert Brudzewskitől, Kopernikusz tanárától tanulhatott.

hatottak rá, és amelyet ő is alakított és adott tovább – a térképtörténeti munkákban így jelölik: a ptolemaioszi reneszánsz, a világ- és országtérképek kora (1470–1570).

A Rudimenta Cosmographica megjelenése, az 1530-as krakkói kiadás

Honterus Kozmográfiájának első kiadása „Rudimentorum Cosmographia libri duo” címmel 1530-ban, Krakkóban jelent meg. A kétrészes, kis nyolcadrét formátumú mű 16 lapja latin prózában íródott. Az első könyv csillagászati tárgyú, a második pedig a földrajzi ismeretekbe vezet be olvasóját. A két könyvet „Nomina locorum et gentium” címmel szinoptikus lista kíséri.

Honterus munkáját kortársainak hasonló jellegű kísérletei fölé a Kozmográfia földrajzi kötete emeli.

Ezt a következők bizonyítják:

Peter Apian (Apianus) 1524-ben, Landshutban „Cosmographicus liber” címmel országok leírását tartalmazó tudományos munkát publikált, amelyben 1417 földrajzi hely meghatározását adja. Öt évvel később, 1529-ben Ingolstadtba átköltözve – nevének feltüntetésével – „Cosmographiae introductio” címmel már könyvben foglalta össze ismereteit. Ez a tankönyv céljaira írt könyvecske – amely csak címében egyezik Martin Waldseemüller 19 lapos, 1507-ben publikált munkájával – 28 fejezetre tagolva, 77 oldalon és egy függelékben a Föld általános földrajzi leírását adja. Az országok leírásánál azonban, amelynek 4 fejezete 11 oldalt tesz ki, megelégszik csupán Ptolemaiosz „Geographiae” c. munkájában megjelenő országnevekre történő utalással.

Meg kell jegyeznünk, hogy a kor humanistái előtt Ptolemaiosz „Geographia”-jának antik öröksége nagy becsben állott. A földrajz Ptolemaiosz számára kizárólag matematikai – kartográfiai jellegű „másolata a Földet lényeges vonásaiban jellemző fontosságoknak”, amely fontosságok alatt ő „a nagy tengeröblök, nagy városok és népek, valamint figyelemreméltó hegységek és folyók és általában minden vonatkozásban jellemzők” leírását értette (I. könyv, 1 és 22).

Honterus Ptolemaiosz „módszerét” követve, de azon túllépve, szöveges tájleírást ad. Kozmográfiájának mai szóhasználattal élve földrajz könyve – Apianus munkáját felülmúlóan – egy tájleíró, földrajzi regionalizálási kísérlet. Ókori példaképéhez hasonlóan topográfiai nevek hosszú listáját állította össze, amely lista 1398 neve feltűnően egyezik Apianus „Cosmographicus”-ában közölt 1417 földrajzi hely meghatározásával. A nevek Honterus művében – olykor a csoportképzésre utaló rövid mondatok vagy néhány magyarázó szó közbeszúrásával – az Óvilágban, a három régi (Európa, Afrika, Ázsia) ismert földrészen oszlanak el, míg az Újvilág említése „Amerika” nevének feltüntetésével a szigetnevek között található.

A 277 földrajzi-topográfiai név közül 61 hegységet vagy hegyet jelöl, 40 hegyfok és partszakasz neve, 55 folyó, 7 forrás és mocsár (kizárólag Egyiptomban), 2 erdő (Dodona és Helicon) és 2 mező (Pharsalici és Tempe) neve szerepel még ebben a csoportban. A szigetek és szigetcsoportok közül 171 neve került a listára, amelyen még 92 tengert vagy tengeröblöt is megnevez.

Az összesen 714 természeti földrajzi névvel szemben 684 az emberföldrajzi nevek száma. Ezek megoszlása: 181 népeket és nemzetiségeket jelöl, 503 pedig a lakóhelyek, a városok

neve (a listára vételnél a humanista Honterus a klasszikus ókor országait részesítette előnyben).

A tankönyvként – legalábbis oktatási céllal – íródott munkák felkeltették a kor érdeklődését a térképek, a szemléltető vázlatok iránt. (Apianus igyekezett is eleget tenni ennek az igénynek és az „Introductio”-ban 25 ábrát és egy Görögországot ábrázoló térképecskét közölt.) Honterus viszont a krakkói első kiadásban csak minimális térképészeti támogatást adott tankönyvi szövegének. A címlap 4,3 cm átmérőjű planiglóbuszán az Óvilág féltekéje csak a három ábrázolt földrész – Európa, Ázsia, Afrika – nevét közli, és a külső szegélyen a fő égtájak nevét tünteti fel. Honterus a planiglóbusz rajzát szövegekőzi ábraként – az uralkodó szelek neveit írta rá – még egyszer felhasználta a csillagászati könyvben. (Térképén – és ez visszafogott személyiségét tükrözi – nincsen olyan korra jellemző díszítő rajzolat, mint amilyenek Johannes Stabius 1515-ös világtérképén az Albrecht Dürer rajzolta szélfúvó fejek.)

Ezzel az igen szerény kartográfiai kiállítással került a korabeli olvasók kezébe a krakkói első kiadású Kozmográfia. A tankönyv később kiegészült egy egylapos, 17,7 X 12,5 cm méretű világtérképpel, az „Universalis Geographie Typus”-szal.

Érdekes a térkép felfedezésének története.

A Honterus munkásságát kutató Georg Daniel Teutsch 1876-ban a krakkói első kiadás olyan példányát kapta, amely nem tartalmazta a világtérképet. A jeles kutató ezért feltételezte, hogy a munka "nem tartalmaz térképet, csupán a keleti félteke egy kis képét Európa, Ázsia és Afrika körvonalával." Olyan példányra, amelyben benne volt a világtérkép, csak 1898-ban bukkant Oscar Netoliczka a wroclawi egyetem könyvtárában. Sokáig ezt tartották a kutatók az egyetlen fennmaradt példánynak. Később aztán kiderült, hogy a hamburgi állami és egyetemi könyvtár birtokában is van egy második könyvecske. Sajnos a II. világháború során mindkét kötet megsemmisült.

Néhány szó a világtérképről.

A krakkói első kiadásban szereplő világtérkép az Ó- és Újvilágot – bár Honterus szerkesztési alapként Apianus világtérképét használta – Martin Waldseemüller 1507-es térképén ábrázolt partvonallal ábrázolja. A magyarázat: Apianus térképét bécsi tanulmányai idején Johannes Camers megrendelésére Waldseemüller térképéről másolta. (A térkép Bécsben 1520-ban „C.J. Solini Enarrationes” c. kiadásban jelent meg. Apianus „Typus orbis universalis” c. térképe két év múlva más kiadásban is megjelent; az egylapos nyomatot Pomponius Mela „Libri de situ tres” című munkájának második kiadásához csatolta a baseli kiadó, Joachim Vadian.)

Honterus térképe vetületétől – Apianus szív alakú vetületével szemben – az időtájt még gyakori Ptolemaiosz-féle trapéz alakú vetületet választotta. A földrészek körvonala, egyszerűsített vonalvezetéssel, az Apianus térkép partvonal-ábrázolásának felel meg. A domborzatot Honterus a hegyvonulatok függőleges metszetű rajzolatával sejtette. A terepi kiemelkedéseket néhol csúcsos, erősen kihegyezett kúpok nyugati megvilágítású árnyékcsíkokkal történő metszéseiével ábrázolta.

Térképén kevesebb a topográfiai név, mint az Apianus térképén. Az Óvilág három földrészének nevét csak Etiópia, India és Szkítia megírásával egészíti ki. Az Újvilágot egy szigetcsoporttal ábrázolja, amelynek nagy déli szigete az Amerika nevet viseli, – de hiányzik Apianus utalása Kolumbusz Kristófra, az új földrész felfedezőjére. Az északi

szigetet, – amely Apianus térképen India egyik ősi népességére utaló „Páriák” nevet viseli – Honterus nem jelöli névvel. A panamai földszorosnál viszont, átvéve Apianus térképének információját, ő is vízi összeköttetést jelöl az Atlanti- és a Csendes-óceán között. Az „Oceanus” nevet, – amely Apianus térképen a térkép rajzát körbefogja – Honterus a Dél-Atlanti-óceánba helyezi.

Hogy Honterus Kozmográfiájának krakkói első kiadása hogyan és mennyire kötődik Apianus művéhez – és Apianus munkájában hogyan jelentkezik Ptolemaiosz hatása –, bizonyítja az a több mint száz ország- és területnév, amely azonos nyelvi formában és helyesírással jelenik meg.

A krakkói első kiadás 1534-ben újra megjelent.

Ezt a változatlan tartalmú és formátumú kiadást, mivel a kiadás és változat kifejezés a magyar nyelvben szinonimaként kezelhető, és a korábbi magyar szakirodalom az 1530-as munkát első kiadásként nevezte el, változatlan utánnomásnak nevezem, – megkülönböztetve a bizonyos változtatással járó első kiadás utánnomása változatoktól.

Mindkét krakkói megjelenést a krakkói Matthias Scharffenberg nyomdája gondozta. A fametszéssel készült nyomatok nyomóformája, a fadúca sok veszélyt túlélt az évszázadok során, 1790-ben csaknem elégett, de a Jagelló Könyvtár gondos igazgatója, Jacek Przybylski megmentette, és átadta a Krakkói Egyetemnek. Innen 1830-ban a Jagelló Múzeum tulajdonába került át. A dúcok felhasználásával 1849-ben Josef Muczkowski könyve kiadásához négy eredeti nyomatot tudott lehúzatni. A nyomóforma 1939-ben, Krakkó német megszállásakor eltűnt, többé nem került elő.

Az első kiadás utánnomásai (1534–1599)

Honterus Kozmográfiája krakkói első kiadásának utánnomásával kezdte meg a baseli Heinrich Petri könyvnyomdája működését. A megjelenés idején Honterus már nem volt Baselben, visszatért szülővárosába, Brassóba. A kinyomtatott mű először az alexandriai Dionysius Periegetes Apher „De totius orbis situ” című, 1534-es baseli kiadású munkájában kapott helyet. A negyedréte formátumban kiadott munka nemcsak a szöveg újraszédését igényelte, hanem a planiglóbuszt is 6,5 cm átmérőjűre nagyították.

A világtérkép kinyomtatásának viszont nincs nyoma.

A kinyomtatott Kozmográfiát Petri egy másik műhöz, Gregor Reisch „Margarita philosophica” című munkájának utánnomásához is hozzákötötte. Ennek története: Reisch munkája 1503-ban Freiburgban jelent meg először és ezt Petri 1535-ben újra kiadta. Ehhez a kiadáshoz Oronce Finé (Orontius Finaeus) függelékét állított össze. Ebben a függelékben kapott helyet – az előszót elhagyva – a Kozmográfia. Honterus világtérképét „Typus Universalis Terrae” címmel egy új térképpel pótolták, amelyen már figyelembe vették az új ismeretekkel gazdagodott Föld képét.

(Reisch művét Petri 1583-ban változatlan utánnomásban – benne a Kozmográfiával – újra kiadta.)

Honterus Kozmográfiájának néhány részlete „Principii di cosmografia di Gioanni Hontero Coronense” címmel Reisch „Margarita filosofica” c. munkájának olasz nyelvű fordításában is helyet kapott. A mű Antonio Somascho gondozásában 1599-ben, Velencében jelent meg. A kiválasztott részlet csak a szövegekőzi ábrának készült uralkodó

szelek-térképet tartalmazta.

A Kozmográfiát bevették Proclus Diadochus „De sphaera liber I” című munkájának gyűjteményes kiadásába is. Ez is Baselben jelent meg, Petri kiadásában 1561-ben. Az utánnomás tartalmazza az előszót és mindkét könyvet. A szövegközi térképeket egy ismeretlen kartográfus újrarajzolta. A gyűjteményes kiadás Petri halála után – de még a neve alatt – 1585-ben újra megjelent. Ez volt az utolsó kiadvány, amely több mint ötven évvel Honterus Kozmográfiájának megjelenése után a krakkói első kiadást teljes tartományban ábrázolta.

A Rudimenta Cosmographica új változata, az 1541–1542-es brassói kiadás

Honterus 1533-ban, három évi baseli tartózkodás után³, visszatért szülővárosába, és ott könyvnyomdát alapított. Nyomdájában 1539-től elsősorban oktatási célú munkákat adott ki⁴. Kozmográfiáját átdolgozva, kiegészítve és átszerkesztve saját kiadásában újra megjelentette. Hogy a topográfiai nevek az olvasók számára könnyebben megjegyezhetőek legyenek, a krakkói első kiadás prózában írt szövegét áttette hexameterekbe. (A versformába történő publikálás példáját valószínűleg Dionysius Periegetes Apher „De totius situ” c. munkájának 1534-es baseli kiadása szolgáltatta. Heinrich Petri ebben a formában adta ki a művet, és ehhez csatolta a Kozmográfia krakkói, prózában írt változatát.)

Honterus a verses változatban annyira kibővítette a szöveget, hogy a földrajzi részt – az eredetileg második könyv tartalmát – két kötetbe kellett foglalni. Az első könyv maradt a csillagászat, az új másodikba Európa leírása került, a harmadik kötet pedig Ázsia és Afrika anyagát foglalta magába (Amerika a szigetek között került felsorolásra). A mű címlapja megtartotta a korábbi főcímet, de most már három kötetbe foglalt Kozmográfiát hirdetett. (A krakkói első kiadás „Nomina locorum et gentium” listáját „cum vocabulis rerum” fejezettel bővítette, amely tulajdonképpen a szöveges rész negyedik kötete, de a címlap ezt a részt elkülönítve jelezte. Honterus követte a nürnbergi iskolaigazgató, Sebald Heyden által kidolgozott mintát, és fejezetekre tagolta a szakterületi nomenklatúrát.)

Mivel az oktató Honterus Brassóban nélkülözni kényszerült a nagy egyetemi városok tudományos segédleteit, ezért először egy „ideiglenes” kiadást nyomtatott, amelynek szövege még finomításra szorult. Ezt azzal a kéréssel küldte meg barátainak és ismerőseinek, hogy szíveskedjenek a hiányosságokra és tévedésekre felhívni a figyelmét.

„Én nem utasítom vissza a tanult emberek ítéletét” írta Verancsics Antalnak 1542-ben.

Ez az 1541-ben megjelent munka 28 kis nyolcadrésű nagyságú lap. A szöveges rész 54 oldala 1260 hexametert tartalmaz.

Ez az új változat is szemléletében még a Kopernikusz előtti világképet tükrözi.

(Kopernikusz a „De revolutionibus orbium coelestium” c. munkáján 1507 óta dolgozott és

³ Baseli tudós kapcsolata Sebastian Münster, az 1544 és 1628 között sokszor kiadott híres Cosmographia Universalis szerzője, aki Honterust olyan metszőnek tartotta, aki „korunk minden fametszőjét messze felülmúlja”. (Münster át is vette Honterus Dacia és Sarmatia térképeit.)

⁴ A térképészeti fametszés Lübeckben kezdődött 1475-ben. A metsző bekarcolta a fába a térképi rajz kontúrjait tűkörírással, majd vésővel kimélyítették, eltávolították a rajzhoz nem tartozó részeket. Finom vonalat és névrajzot csak mesterek tudtak készíteni.

munkájának végleges változatát 1533-ban lezárta. Igaz műve csak 1543-ban jelent meg Nürnbergben, de a wittenbergi Georg Joachim Rheticus már 1539-ben megismerkedett Kopernikusz heliocentrikus bolygórendszer elméletével; erről 1540-ben Danzigban /Gdańskban/ dolgozatban számolt be – a dolgozatot 1541-ben Baselben újra kiadták. Hogy az új ismeret gyorsan terjedt, azt bizonyítja Gemma Frisius 1541 nyarán Leuvenben vagy A. Caprinusnak 1542-ben Krakkóban hangoztatott véleménye is.)

Honterus megmaradt a ptolemaioszi világmépelfogadása mellett, a geocentrikus gondolkodás rabja maradt. Ugyancsak nem dolgozta fel az új földrajzi ismereteket sem, bár Magellán 1519–1522 közötti világméretű útja a Föld ismert képét lényegesen gazdagította.

A végleges brassói kiadás – Honterus nevének feltüntetése nélkül – „*Rudimenta Cosmographica*” címmel 1542-ben jelent meg⁵. A szöveg már 1366 hexametert tartalmaz. A bővülés elsősorban a negyedik könyv „*Vocabula rerum*”-ját érintette, amely a világleírás terjedelmének egyharmadát teszi ki, és csaknem 800 természettudományi fogalmat ír le. Művével Honterus a természettudományos oktatás egyik úttörőjévé vált⁶.

Ez a brassói új változat 16 táblával egészült ki, amelyek közül az első három a csillagászati könyvhöz közöl rajzokat, míg a maradék tizenhárom egy világtérképpel és tizenkét országtérképpel egy atlaszt képez. Ez az „*Atlas minor*”, a világ első zsebatlasza.

A *Rudimenta* címlapjáról az Óvilág planiglóbusz rajzának elhagyása lehetőséget adott a címsorok fametszetes szegélydíszítésére. Ez a díszítés a címet díszkapuszerűen fogja körül, benne Brassó címerével, mint Honterus nyomdajelével.

A két brassói kiadáshoz, az „ideiglenes” 1541-es és a „végleges” 1542-es változathoz egy wroclawi (breslaui) kiadás is kapcsolódik 1542-ből. (Címlapja az 1541-es kiadáshoz áll közel.) Ez is, mint mindkét brassói kiadás, hexameterekben íródott, de azoktól – érdekes módon – a szöveg egy sora eltér. Ez a sor tartalmában a krakkói első kiadásnak felel meg. A forró öv lakhatóságának kérdésénél a wroclawi kiadásban ez áll: „*Qarum quae media est, non est habitabilis aestu*”, míg mindkét brassói kiadásban a „non” szót a „vix” helyettesíti. Az éghajlati vélemény a nemlakhatóról aliglakható övre módosult.

⁵ Ahogy az 1530-as *Rudimentát* főleg Heinrich Petri baseli nyomdája, úgy az 1542-est Christoph Froschauer zürichi nyomdája tette híressé. Froschauer cége 1546 és 1602 között adta ki az 1542-es *Rudimentát*. Ő a planiglóbuszt átrajzoltatta (ezt a rajzot közölte A. E. Nordenskiöld az 1889-es *Facsimile Atlasz*ában), a térképeket pedig 1544–1546 között Heinrich Vogtherrrel újra metszette. A térkép neveit Froschauer kiszedte és a betűsorokat beragasztották a nyomódúc kivágatába. Ez a technika Lyonon és Strassburgon át jutott Svájcba, és nem minden gond nélkül használták: az olykor kiesett neveket tótágast vagy rossz helyre ragasztották vissza.

Antwerpenben Johannes Richard, Prágában Johannes Schumann volt a *Rudimenta* kiadója. Az utolsó teljes kiadás Kölnben jelent meg 1600-ban, ez után csak részek jelentek meg.

⁶ Az első rész meghatározások és jelzések gyűjteménye. Olyan fogalmak definíciói, mint az asztronómia, asztrológia, geográfia, zodiákus, egyenlítő, pólus, térítőkör, meridián, horizont és olyan jelzések, mint a bolygók, az állatöv jellei szerepelnek benne. Ezután az állócsillagok nevei következnek, „*ex auso*”, azaz Ausonius nyomán. (Ausonius Decimus Magnus /310–392/ burdigaliai /bordeauxi/ születésű keresztény római író „*Signa coelestia*” című eklogájának első 12 sorát szinte szószertint vette át Honterus.) A továbbiakban az égi és a földi koordinátarendszert, a világ összetételét (az arisztotelészi négy elem: a föld, a víz, a levegő és a tűz), a Föld klímaöveit (Kratész és Ptolemaiosz nyomán), a négy fő irányt és az irányokhoz tartozó „főszeleket (ventis principalis)” definiálja Honterus – néhány sorban. Az első könyvet 11 égi és földi kör, zóna és 29 csillagkép nevének felsorolása zárja. Az égi hosszúságok kezdete a Kos (Aries) csillagkép, a szélességeké az ekliptika. A földi koordinátarendszer kezdőmeridiánja Honterusnál is az ókor óta használt Kanári-szigetek (Insulae Fortunatae), a szélességi (párhuzamos) körök kezdete az Egyenlítő.

A wroclawi kiadás egyik példánya a Széchényi Könyvtár gyűjteményét gazdagítja. Ennek címlapján egy 1543-ban írt ajánlás olvasható. Az ajánlást, amely a thüringiai Buttstädtben élő Adam Carpionak szól, Valentin Wagner fogalmazta. Wagner 1541-es wittenbergi utazásakor, amelyet Buda török megszállása miatt Krakkón és Wroclawon át, kerülve tett meg, valószínűleg magával vitte és Wroclawban hagyta kinyomtatásra az 1541-es ideiglenes kiadás még nem lezárt formájú anyagát. Arra, hogy ki adta ki, illetve nyomtatta ki a művet, csak „közvetett” bizonyíték van: Wroclawban 1538 és 1553 között bizonyítottan csak Andreas Winkler nyomdája dolgozott. (Winkler a krakkói Jagelló Egyetem diákja volt, aki 1520-ban tanítani ment Wroclawba, ahol 1538-ban könyvnyomdát alapított.) Ez azért fontos, mert Honterus művének wroclawi kiadásán sem a nyomdászra, sem a kiadóra nincs adat, nincs utalás és ezért hiábavaló a wroclawi Winkler nyomda listáján keresni a kiadványt.

A krakkói első kiadás prózai szövegének átalakítása a brassói új változat verses formájába a topográfiai névanyag erős korlátozását igényelte. Az első kiadás 1400 topográfiai nevéből a szerző 500 nevet elhagyott. Különösen számos a veszteség a klasszikus ókor országainak addig gazdag névrajzú területein, de a szigetek és tengeröblök névanyaga is csökkent. Honterus olyan topográfiai neveket is elhagyott, amelyek a későbbi időkben a földrajzi ismeretanyag biztos tudással igényelt állományához, ahogy ma mondják, a névrajzi törzsanyaghoz tartozott.

Az Ibériai-félszigetről hiányzik Aragónia és Katalónia tartományok neve, Franciaországban a Vogézek és a Jura-hegység neve. Németország területéről lemaradtak olyan nevek, mint Holstein, Mecklenburg, Vogtland, Lausitz; a városnevek közül Jülich, Koblenz, Luxemburg, Wismar. Itália területéről hiányzik a Vezuv neve, Görögországban az Actium fok említése. Ázsiában nem szerepel Tibet és Kína (Cathay) neve. A szigetek megírása közül eltűnt Skandinávia, – amelyről még nem ismerték fel, hogy félsziget –, valamint Madagaszkár, Zanzibár, Jáva és Japán (Zipangu).

Az Újvilágban többé nem szerepel Amerika neve, csupán egy név nélküli "sziget a tengerben, amely néhány éve ismeretlen még, de kincsekben gazdag távoli tájait a nyereség utáni keresés és az újat kutató ösztön a nyugati nap lebukó sugarai alatt talált meg."

Vajon Honterus bizonytalanná vált a Kolumbusz felfedezte Újvilág Amerikának nevezésében? (A kiadáshoz csatolt kis atlasz világtérképén megtartotta Amerika nevét.)

Másrészt Honterus a verses szöveg lezárása után új neveket vett fel, amelyeket az Atlas minor térképeire vitt. Ezeknek az új neveknek az országok közötti eloszlása mutatja, hogy mely területeket részesített Honterus földrajzi munkájának lezárása után előnyben. Azokban az években, amikor a reformáció Erdélyben megindult, ő erősen a Szentföld felé fordult, és Palesztinában 16 táj és 9 város nevét vette fel pótlólag. Ezenkívül Németországban és a Duna középső és alsó folyásának országaiban is új nevekkal egészítette ki a térképeit.

Az 1542-es új változat Atlas minorja

A brassói kiadású Kozmográfiához mellékelt, latin névrajzú kis atlasz a világ legrégebbi zsebatlasza.

Honterus a nagy alakú Ptolemaiosz-kiadások elvét követve – amelyek hosszú sorában

először csak az 1548-as velencei kiadásban tértek el a hagyományos, fél íves nagyságtól – olyan, iskolai és házi használatra szánt térképgyűjteményt adott ki jól kezelhető könyvformátumban, amelyet kézben forgatni és polcon őrizni is könnyű volt.

A tizenhárom – 15,9x12,2 cm méretű – térképlapból álló gyűjtemény elejére Honterus az *Universalis Cosmographia* világtérképét helyezte. A térképen szerepel Honterus JHC monogramja – Johannes Honterus Coronensis – és a Corona MDXLII kiadói adat.

Tartalmilag ez az 1542-es világtérkép nem ad új földrajzi ismereteket. (A Panama-szoros területén a két óceán közötti vízi kapcsolat jelölése például még markánsabb, mint a krakkói világtérképen; pedig Diego Ribero 1529-es térképe, amely Hernando Cortez 1524–1526-os felfedezésén alapul, itt földszorosra utal.)

Az Újvilág déli szigete megtartja Amerika nevét, míg az északi sziget a Páriák nevet kapja; ezeket a neveket közölte Waldseemüller és Apianus is világtérképén.

Honterus 1542-es világtérképét egy földgömb elkészítésére is felhasználta, – miután a glóbuszok az újonnan felfedezett országok és tengerek helyzetének bemutatására keresett szemléltető eszköznek bizonyultak és egyúttal a Föld gömbalakjára is mintát adtak. Sajnos Honterus földgömbjének nyoma veszett, már csak az irodalomban találunk utalást rá.

Honterus országtérképei az Atlas minorban először mutatnak túl a tolemaioszi térképeken. A térképek – pontos térképi címek feltüntetése nélküli – sorrendje: Hispania, Gallia, Germania, Sarmatia, Ungaria-Dacia, Italia, Terra Sancta, Asia minor, Asia, Africa és Sicilia (félszelvény). Az egymást kölcsönösen átfedő térképlapok ugyan fókuszát nélkül készültek, de rendezett „szelvényezésűek”, az ábrázolási központban Honterus a Földközi-tenger országait ábrázolja. Kelet felé a lapok Kis-Ázsia kezdetéig, egészen Mezopotámiáig ábrázolják a Földet. A Fekete-tenger északi partvidéke még szerepel rajtuk, de a kaukázusi keleti partok már nem. Kelet-Európát a Donig, Észak-Európát a Dél-Anglia (London) – Lettország (Riga) vonalig ábrázolják. Az Európán kívüli területek két földrész térképére kerültek. Az Ázsia-térkép északra a Kaszpi-tenger, keletre pedig a Gangesz távolba vesző tájaiig terjed. Afrikában a térkép az Egyenlítőtől délre, a Nílus forrásáig ábrázolja a kontinentet. A szárazföld többi részére vonatkozó topográfiai nevek csak a Kozmográfia szöveges részében szerepelnek.

A rendezett sorrendű országtérképek között kivétel a Duna középső és alsó folyása menti országokat ábrázoló lap, amelyek tartalma más térképlapokon is szerepel. Ezen a térképlapon nemcsak Erdélyt ábrázolta a szerző, hanem egész „Daciát, a román nép hazáját”. Egyetlen pillantással áttekinthető Erdély, Walachia (Olténia és Munténia) és a Moldva terület.

Különleges történeti értéket képvisel a Terra Sancta térkép. Luther Márton 1522-ben a Neuen Testaments Deutsch decemberi kiadásának előkészítésekor egy Szentföldet ábrázoló térképet is szeretett volna munkájához mellékelni. Az akkor nem teljesült óhaját Honterus 1542-ben az Atlas minorban valóra váltotta.

A Kis atlasz térképeinek fa nyomódúcait – valamint a három első táblát, a brassói címet és a cím szegélydíszítést – Honterus sajátkezűleg készítette el. Az 1541-es ideiglenes kiadás megküldésekor az alábbiakat írta Verancsics Antalnak: „Ha eljutok ahhoz, hogy a művön az utolsó tollvonásokat megtegyem, így csatolom a könyvhöz a különböző országok térképeit is, amelyek fába metszésével éppen foglalkozom...”

A névrajz metszésében Honterus a nevek jelentése szerinti változatokat alakított ki: az

országok és tengerek neveit – a mai jelöléssel élve – groteszk betűkkel, a földrajzi tájak és szigetek neveit nagybetűkkel vagy nagy kezdőbetűvel, a helységek neveit kisbetűkkel készítette. (Kivételt csak a fél lapos Szicília-térkép városneveinek nagybetűs megírása jelent.)

A térképlapok szabadon maradt felületeinek kitöltésénél Honterus megmaradt a maga puritán ténszerűségénél. Nem követve a kor általános szokásait, térképeit nem díszítette különböző rajzos ábrázolásokkal. (Néhány hajó és tengeri szörny képén kívül csak Görögország térképén található egy tekercs képe.)

A nyomódúcok Honterus könyvnyomdájában 1805-ig fennmaradtak, akkor a jogutód Schobeln nyomdában tűzre vetették. L.J. Marienburg, a Honterus iskola egykori rektora csak Franciaország (Gallia) és Németország (Germania) nyomóformáinak felét és a brassói címer dűcát tudta a selejteztől megmenteni. Ezek a mai napig is fennmaradtak.

A brassói 1542-es kiadást még Honterus életében, 1548-ban vagy 1549-ben egy újabb kiadás követte, amelyből csak egy ívnyomat található az Országos Széchenyi Könyvtár gyűjteményében.

A Honterus-féle 1542-es „eredeti kiadások” utolsó tagját az 1577. évi poszthumusz kiadás jelenti. Ebből a kiadásból csak a táblafűggelék és az Atlas minor maradt fenn a Honterus nevet viselő hitközség könyvtárában. (Ezeket a térképeket, amelyek egytől-egyig egyeznek az 1542-es brassói kiadással, tévedésből egybekötötték az 1541-es ideiglenes kiadással.) A papír vízjelének izotópos vizsgálatával megállapították, hogy az utolsó kiadáshoz a brassói papírmalom papírját használták. Ezt a malmot Honterus javaslatára 1545-ben alapították, és a krakkói származású Johannes Hockermann mester irányításával dolgozott.

Honterus munkásságának jelentősége

Honterus Kis atlasza – a Rudimenta brassói, 1542-es kiadásához csatolt tizenhárom földrajzi térképe, amely az egész akkor ismert világot átfogja – az iskolai atlaszok jelentkezése és fejlődése területén egy rendkívül korai és egyben rendkívül magasfokú szintet, egy maga korából kiemelkedő csűcsot jelent. „A Ptolemaiosz utáni idők első nyomtatott atlasza” – írja róla W. Ruge 1891-ben Weimarban, a „Zur Geschichte der Kartographie” c. művében. „Szemben a XV–XVI. század fél ívnyi terjedelmű, nagyméretű és drága Ptolemaiosz-kiadásával, Honterus megalkotta a mai értelemben vett atlaszt. Egy olyan térképgyűjteményt, amely fél évszázaddal megelőzte a nagy németalföldieket, és 1585-ig nem volt követője.”

A hosszú ideig utányomásokban megjelenő Kozmográfia a Kopernikusz előtti világképet hirdető tankönyv maradt. Az Atlas minor lapjain pedig több mint hetven évig változatlan formában továbbéltek Martin Waldseeműller 1507-es világterképén rögzített kontinenskörvonalak.

Honterus Kozmográfiája azokhoz a jelentős és ritka művekhez tartozik, amelyek tartalmát későbbi kiadói nem módosították, nem tartották naprakészen, hanem az eredetivel azonos formában és tartalommal adták ki.

Honterus Kozmográfiája és a mű utányomásai 1530-tól 1692-ig, ekkor jelent meg utoljára, a következő publikációkban kaptak nyilvánosságot: 69 latin nyelvű kiadás a „művelt világ és a humanista iskolák” számára, 40 német kiadás (Sebastian Münster Kozmográfiájától

Johannes Stumpf svájci krónikájáig), 10 francia és 7 olasz kiadás. Ez 162 év alatt 126 kiadvány.

Irodalom

- [1] Bartha: *Honterus élete és tevékenysége*, In: *Studia Cartologica*, ELTE Budapest, 1987, 10. kötet. 5–19. o.
- [2] Engelmann: *Johannes Honter als Geograph*, Böhlau Verlag, Wien, 1982, 182 o.
- [3] Mészáros: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, 1981, 221 o.
- [4] Ruge: *Der Periplus Nordenskiöld's*, *Deutsche Geographische Blätter*, 1900, 23. sz. 161–223. o.